ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “MUBAYYIN” ASARI: YARATILISH TARIXI, MAZMUNI VA O‘RGANILISH TARIXI

Hamroqulova Mardonaxon Ilhomjon qizi
Yangi Asr universiteti 2-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: prof. Umurzoqov Bahriddin Safarovich

Annotatsiya. *Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning hanafiy fiqhiga bag‘ishlangan “Mubayyin” masnaviysining yaratilish sharoiti, tuzilishi va mazmuni, qo‘lyozma nusxalari, nashrlari hamda o‘zbek va xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilish tarixi tahlil qilinadi. Asarning eski o‘zbek tilidagi fiqhiy terminologiya tarixini o‘rganishdagi ahamiyati, xususan, undagi arabcha so‘z va iboralarni lingvistik jihatdan tadqiq etish zarurati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Bobur, “Mubayyin”, fiqh, hanafiy mazhabi, masnaviy, qo‘lyozma, matnshunoslik, arabcha o‘zlashmalar, eski o‘zbek tili.*

Аннотация. *В статье анализируются история создания, структура и содержание поэмы-маснави «Мубайин» Захириддина Мухаммада Бабура, посвящённой ханафитскому праву (фикху), её рукописные списки и издания, а также история изучения произведения узбекскими и зарубежными учёными. Обосновывается значение памятника для истории фикхской терминологии староузбекского языка и необходимость лингвистического исследования арабских слов и выражений в его тексте.*

Ключевые слова: *Бабур, «Мубайин», фикх, ханафитский мазхаб, маснави, рукопись, текстология, арабские заимствования, староузбекский язык.*

Abstract. *The article examines the circumstances of composition, structure and content of Zahiriddin Muhammad Babur’s “Mubayyin”, a masnavi on Hanafi jurisprudence (fiqh), its manuscript copies and editions, and the history of its study by Uzbek and foreign scholars. The significance of the work for the history of Old*

Uzbek legal-religious terminology is substantiated, together with the need for a linguistic study of the Arabic words and expressions in its text.

Keywords: *Babur, "Mubayyin", fiqh, Hanafi school, masnavi, manuscript, textual criticism, Arabic loanwords, Old Uzbek.*

KIRISH

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) o‘zbek mumtoz adabiyoti va ilm-fani tarixida ko‘p qirrali ijodkor sifatida tanilgan. Uning ijodiy merosi lirik devon, jahonga mashhur "Boburnoma" [1; 2], aruz nazariyasiga bag‘ishlangan "Mufassal" ("Aruz risolasi"), Xoja Ahror Valiyning "Volidiya" risolasining nazmiy tarjimasi hamda fiqhga oid "Mubayyin" asaridan iborat. Bu asarlar orasida "Mubayyin" islom huquqshunosligi masalalarini turkiy tilda, nazm yo‘li bilan bayon qilgan ilk yirik asarlardan biri sifatida alohida o‘rin tutadi.

Sovet davrida asarning diniy mazmuni sababli u keng o‘rganilmadi va nashr etilmadi; faqat mustaqillik yillaridan so‘ng "Mubayyin" izohlar bilan qayta nashr etilib, ilmiy muomalaga kiritildi [3]. Shu bois asarning yaratilish tarixi, tarkibi, manbalari va o‘rganilish bosqichlarini umumlashtirish, ayniqsa, uning tilidagi arabcha so‘z va iboralarni tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi "Mubayyin" asarining yaratilish tarixi, mazmuni va tuzilishini yoritish hamda uning o‘rganilish tarixini davrlar va ilmiy maktablar kesimida tavsiflashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va matnshunoslik metodlaridan foydalanildi.

ASOSIY QISM

1. Asarning yaratilish tarixi

"Mubayyin" hijriy 928, ya’ni milodiy 1521–1522 yillarda, Boburning Kobulda hukmronlik qilgan va Hindistonga yurishlar uyushtirayotgan davrida yozilgan [3]. Asar Boburning o‘g‘illari – Nasriddin Muhammad Humoyun va Komron mirzolarga bag‘ishlangan bo‘lib, muallif ularga din asoslarini ona tilida,

oson yod olinadigan nazmiy shaklda o‘rgatishni maqsad qilgan. Bu niyat asar matnida farzandga bevosita murojaat shaklida ifodalanadi:

Bilgasen, ey xujasta farzand,

Jigarim birla jonima payvand [4, B. 7].

Asarning yaratilishi XVI asr boshidagi madaniy-ma’rifiy ehtiyoj bilan ham bog‘liq. Mazkur davrgacha fiqhga oid asarlarning aksariyati arab va fors tillarida yozilgan bo‘lib, turkiyzabon o‘quvchilar uchun ularni tushunish qiyin edi [4, B. 7]. Bobur ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga intilgan va hanafiy fiqhining asosiy masalalarini turkiy tilga olib kirgan. Ingliz sharqshunosi A.S. Beverij Boburning 1519–1525 (hijriy 926–932) yillardagi faoliyatini tavsiflar ekan, uning shariat ilmi bilan bog‘liq adabiy mashg‘ulotlarini aynan “Mubayyin” bilan bog‘laydi [1, Vol. I].

“Boburnoma” kotibi ham asar haqida maxsus qayd qoldirgan: “...masnaviy kitobi ham borkim, oti «Mubayyin»dur”, – deb yozib, bunday latif asar ahli ilm orasida kam uchrashini ta’kidlaydi [4, B. 7]. Bu qayd asarning muallif hayotlik chog‘idayoq ma’lum bo‘lganini va qadrlanganini ko‘rsatadi.

2. Asarning mazmuni va tuzilishi

“Mubayyin” masnaviy shaklida, aruzning xafif bahrida (foilotun mafoilun failun) yozilgan didaktik asardir [5]. Turk tadqiqotchilari T. Oral-Seyhan va S. Çakmak ma’lumotlariga ko‘ra, asar 2258 baytdan iborat [6]; ayrim manbalarda bu raqam boshqacha (masalan, 2558 bayt [7] yoki taxminan 2000 bayt [8]) ko‘rsatiladi. Bunday farq qo‘lyozma nusxalar tarkibidagi tafovutlar va hisoblash usullari bilan izohlanadi hamda asarning tanqidiy matnini yaratish masalasi hali dolzarb ekanini ko‘rsatadi.

Asar mumtoz an’anaga muvofiq hamd, na’t va asarning yozilish sababi (sababi ta’lif) bilan boshlanadi. Asosiy qism besh kitobga bo‘lingan:

– “E’tiqodiya” – iymon va aqida masalalari (566 bayt, 34 fasl) [8];

– “Kitob us-salot” – tahorat va namoz ahkomi;

– “Kitob uz-zakot” – zakot ahkomi;

– “Kitob us-savm” – ro‘za ahkomi;

– “Kitob ul-haj” – haj ahkomi.

Asar “Kitob xotimasi” bilan yakunlanadi [3]. Ko‘rinib turibdiki, tuzilish islomning besh rukniga mos keladi va mumtoz fiqh kitoblarining an’anaviy tartibini takrorlaydi. Mazmunan Bobur hanafiy mazhabi qoidalariga tayangan bo‘lib, asar mazmuni Burhoniddin Marg‘inoniyning “Hidoya” hamda “Muxtasar ul-Viqoya” kabi nufuzli fiqh manbalari bilan uyg‘un ekani qayd etiladi [3]. Asarda ahli sunna va jamoa e’tiqodi bayon qilinib, odil hukmdorga itoat masalasiga ham to‘xtaladi.

“Mubayyin” nafaqat fiqhiy qo‘llanma, balki badiiy jihatdan ham puxta asardir. Tadqiqotchilar unda qofiyaning mujarrad, murdaf, muqayyad va muassas turlari mahorat bilan qo‘llanganini, namoz vaqtlarining osmon jismlari harakati va tabiat manzaralari orqali obrazli tasvirlanganini ta’kidlaydilar [8]. Fiqh bo‘limlarining tabiatidan kelib chiqib, asar leksikasining tayanch qatlamini farz, vojib, sunnat, tahorat, namoz vaqtlari, zakot, ro‘za va haj ahkomiga oid arabcha istilohlar tashkil etadi; ularning turkiy fe’llar bilan birikib hosil qilgan diniy qo‘shma fe’llari alohida tadqiqot obyekti bo‘lgan [7]. Aynan shu jihat asarni eski o‘zbek tilidagi arabcha o‘zlashmalar tarixini o‘rganish uchun muhim manbaga aylantiradi.

3. Qo‘lyozma nusxalari va nashrlari

“Mubayyin” ko‘plab qo‘lyozma nusxalarda bizgacha yetib kelgan. S. Çakmak ma’lumotiga ko‘ra, ilmiy adabiyotda asarning o‘nta nusxasi qayd etilgan: ular M.F. Ko‘prulu shaxsiy kutubxonasi, Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi, Sharqshunoslik instituti, Sankt-Peterburg (sobiq Leningrad) Fanlar akademiyasi, Tehron Saltanat kutubxonasi, Berlin Davlat kutubxonasi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (ikki nusxa) hamda Hamid Sulaymon nomidagi Qo‘lyozmalar instituti (ikki nusxa) fondlarida saqlanadi. Muallif Shvetsiyadagi Lund universiteti kutubxonasining G. Yarring kolleksiyasida (Prov. 365) saqlanayotgan, 1929-yil dekabrida Qashqardan sotib

olingan 121 varaqli o‘n birinchi nusxani ilmiy muomalaga kiritgan. Uning hoshiyalarida ko‘plab izohlar mavjud bo‘lib, til xususiyatlariga ko‘ra kotibi uyg‘ur bo‘lgani taxmin qilinadi [6].

Asarning nashr tarixi bir necha bosqichdan iborat. XX asr boshlarida (1905) “Mubayyin”ning “Kitob uz-zakot”, “Kitob ul-haj”, “Kitob us-salot” qismlari alohida kitoblar holida bir necha marta chop etilgan [5; 4, B. 8]. Mustaqillik yillarida professor Saidbek Hasan (Hasanov) asardan parchalarni 1993-yilda e’lon qildi va 2000-yilda H. Hasan bilan hamkorlikda asarni to‘liq nashr ettirdi [9; 10; 4, B. 8]. 2004-yilda turk olimi Tanju Oral-Seyhan Berlin va Toshkent nusxalari asosida asarning qiyosiy matni, lug‘ati va faksimilesini Istanbulda nashr qildi [11]. 2011-yilda esa S. Hasanov tayyorlagan nashr “Mumtoz so‘z” nashriyotida chop etildi [12].

4. Asarning o‘rganilish tarixi

“Mubayyin”ning o‘rganilish tarixini shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich (XX asr boshi – 1920-yillar) G‘arb sharqshunosligi bilan bog‘liq. A.S. Beverijning “Boburnoma” ingliz tarjimasiga yozgan izohlarida asar Boburning ma’naviy-diniy izlanishlari kontekstida tilga olinadi [1]. Keyinroq S.F. Deyl Boburning shaxsiyati va madaniy dunyoqarashini tahlil qilar ekan, uning diniy-huquqiy qarashlarini ham e’tiborga oladi [13]. Rus sharqshunosligida esa A.N. Samoylovich, I.V. Steblyova kabi olimlar asosan Bobur lirikasi va “Aruz risolasi”ni tadqiq etgan bo‘lib [14], “Mubayyin” ularning e’tiboridan chetda qolgan.

Ikkinchi bosqich – sovet davri. Bu davrda Boburning badiiy va tarixiy asarlari faol o‘rganilgan bo‘lsa-da, mafkuraviy cheklovlar tufayli “Mubayyin” deyarli tadqiq etilmadi va nashr qilinmadi [3].

Uchinchi bosqich mustaqillik yillaridan boshlanadi. Bu davrda S. Hasanov asarning matnshunoslik asoslarini yaratdi, uni to‘liq nashr ettirdi va izoh-lug‘atlar bilan ta’minladi [12]. V. Rahmonov asarni Boburning shoir va adib sifatidagi umumiy merosi tarkibida tavsifladi [4, B. 8]. D. Rajabova, R. Vohidov, A.

Ibrohimov, B. Valixo‘jayev kabi olimlar asarning diniy-falsafiy va adabiy jihatlarini yoritdilar [8]. Turkiyada esa T. Oral-Seyhan (2004), S. Çakmak (2017) va A. Karataş (2026) tadqiqotlari asarning matni, qo‘lyozmalari va leksikasi o‘rganilishiga muhim hissa qo‘shdi [11; 6; 7].

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarda asar asosan matnshunoslik, adabiy va diniy-ma’rifiy jihatdan o‘rganilgan bo‘lib, uning lingvistik tahlili, xususan, arabcha so‘z va iboralarning leksik-semantik guruhlari, fonetik-grammatik moslashuvi va uslubiy vazifalari o‘zbek tilshunosligida yaxlit tadqiq etilmagan. Bu masala magistrlik dissertatsiyamizning asosiy obyektini tashkil etadi.

XULOSA

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, “Mubayyin” hijriy 928 (1521–1522) yilda Kobulda, Boburning o‘g‘illari Humoyun va Komronga bag‘ishlab yaratilgan bo‘lib, hanafiy fiqhi asoslarini turkiy tilda nazmiy shaklda bayon qilgan ilk yirik asarlardan biridir. Ikkinchidan, asar hamd, na’t, sababi ta’lif, besh kitob (“E’tiqodiya”, salot, zakot, savm, haj) va xotimadan tashkil topgan, xafif bahrida yozilgan masnaviy bo‘lib, uning hajmi turli nusxalarda farqlanadi. Uchinchidan, asarning o‘ndan ortiq qo‘lyozma nusxasi ma’lum, u 1905, 1993, 2000, 2004 va 2011 yillarda qisman yoki to‘liq nashr etilgan. To‘rtinchidan, asarning o‘rganilishi G‘arb sharqshunosligi, sovet davri va mustaqillik davri bosqichlaridan o‘tgan; bugungi kunda uni lingvistik jihatdan, ayniqsa, arabcha so‘z va iboralar qatlami asosida tadqiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Babur Z.M. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur) // Transl. from the original Turki text by A.S. Beveridge. Luzac & Co. London– 1922. – Vol. I–II.

2. Babur Z.M. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor // Transl., ed. and annot. by W.M. Thackston. Oxford University Press. New York– 1996.
3. Kenjabek M. Bobur Mirzoning “Mubayyin” asari // Elektron resurs. URL: https://baburid.uz/bibliography/919 (murojaat sanasi: 02.10.2026).
4. Rahmonov V. Bobur shoh: shoir va adib // “Ma’rifat” gazetasi nashri. Toshkent– 2008.
5. Bâbür, Gazi Zahîrüddin Muhammed // Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Elektron resurs. URL: https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/babur-gazi-zahiruddin-muhammed (murojaat sanasi: 02.10.2026).
6. Çakmak S. Bâbür’ün Mübeyyen adlı eserinin bilinmeyen bir nüshası // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Konya– 2017. – № 41. – B. 75–89.
7. Karataş A. Mübeyyen der Fıḳh’ın söz varlığında dinî birleşik fiiller // Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. Bartın– 2026. – Vol. 11, № 1. – B. 3–28. DOI: 10.70916/buefd.1943298.
8. «Mubayyin» // baburid.uz. Elektron resurs. URL: https://baburid.uz/bibliography/623 (murojaat sanasi: 02.10.2026).
9. Bobur Z.M. Mahrami asror topmadim // Nashrga tayyorlovchi S. Hasan. Toshkent– 1993.
10. Bobur Z.M. Mubayyin // Nashrga tayyorlovchilar S. Hasan, H. Hasan. Toshkent– 2000.
11. Bâbür Z.M. Mübeyyen der Fıkh: Giriş – Metin – Dizin – Tıpkıbasım // Hazırlayan T. Oral-Seyhan. Çağrı Yayınları. İstanbul– 2004.
12. Bobur Z.M. Mubayyin // Nashrga tayyorlovchi S. Hasanov. “Mumtoz so‘z” nashriyoti. Toshkent– 2011. – 240 b.
13. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530) // Monograph. Brill. Leiden; Boston– 2004.

14. Бабур. Трактат об арузе // Критический текст, предисловие и указатели И.В. Стеблевой. Издательство «Наука». Москва– 1972.